

Н. А. Ковальчук

ОБРЯД «ПРОВОДИ РУСАЛОК» НА ПІВНІЧНОМУ СХОДІ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ (термінологія, структура, ареалогія)

У статті на основі систематизації та аналізу польового матеріалу, який стосується Київського та Житомирського Полісся, виявлено типи обряду троїцького циклу «Проводи русалок», з'ясовано варіативність його структурних елементів та обрядової термінології. Встановлено ареали поширення типів обряду у північно-східній частині Правобережного Українського Полісся.

Ключові слова: календарний обряд, Київське Полісся, Житомирське Полісся, «Проводи русалок», «Виганяти русалок», «Топити русалок», «Брикси».

Одне із першочергових завдань вітчизняної етнологічної науки — ґрунтовне і всебічне вивчення етнокультури регіонів з урахуванням їхньої специфіки, етнокультурних зв'язків з іншими країнами та їхніми народами. Тож виявлення локальних відмінностей та ареальних зв'язків у термінології, структурі й семантиці системи свят окремих регіонів є важливим аспектом дослідження й календарної обрядовості, яка з давніх часів була невід'ємним компонентом системи народної духовної культури, своєрідним уособленням історії народу, несе в собі специфічно виражену інформацію про його повсякденне життя, світогляд і релігійно-міфологічні уявлення.

Наслідки аварії на Чорнобильській АЕС спричинили деструкцію системи традиційної культури Середнього Полісся: перервався хід природного розвитку місцевої матеріальної і духовної культури та її спадкоємної трансмісії наступним поколінням. Ці обставини актуалізують нові аспекти у дослідженні проблем етнокультурної історії України та її регіонів. Тим часом простежується нерівномірність вивчення Середнього Полісся з погляду локальної специфіки і територіальної диференціації багатьох

явищ місцевої духовної культури. Сукупністю зазначених вище обставин зумовлюється актуальність теми дослідження.

Однією з найбільш значимих та найбільш яскравих ланок річного кола є троїцький цикл, звичаї і обряди якого тісно пов'язані з календарною зміною сезонів — весни і літа, а також культом померлих, у т.ч. вшануванням т.зв. «заложних» (нечистих) покійників — русалок. В останній день троїцького циклу на значній території Середнього Полісся здійснювалося ритуальне випровадження (вигнання) русалок за межі села до місць їхнього постійного перебування.

Обряд «Проводи русалок» у науковій літературі досить відомий. Вивченню і з'ясуванню його структури і семантики присвятили свої дослідження такі відомі вчені, як Д. К. Зеленін, який детально проаналізував усі відомі на початок ХХ ст. варіанти обряду [Зеленин, 1912], Л. Н. Виноградова — у складі загальнослов'янської русальної традиції розглянула структуру поліського обряду та його територіальне поширення в межах Гомельської області та суміжних територій [Виноградова, 1986]. За аналізом відомостей із архівних джерел та наукової літератури варіативність русальної обрядовості на українсько-білоруському та білорусько-російському порубіжжі розглядали С. М. Толстая [Толстая, 2005], В. К. Соколова [Соколова, 1979, с. 213—223]. На глибокому аналізі польових матеріалів з Українського Полісся, що стосуються уявлень про походження русалок та пов'язаних з ними обрядів, побудовані дослідження вітчизняних вчених, зокрема К. М. Кутельмаха [Кутельмах, 2001], В. В. Галайчука [Галайчук, 2008]. Однак виявлення локальних варіантів обрядів, приурочених до дня відходу русалок, та окреслення

ареалів їхнього поширення на Правобережному Поліссі України не здійснювалося.

Метою нашого дослідження є виявлення локальних варіантів обряду та встановлення ареалів їхнього поширення на основі порівняльного аналізу варіативності структурних складових та обрядової термінології.

Джерельною базою цієї роботи стали польові етнографічні матеріали, записані учасниками історико-етнографічних експедицій Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф протягом 1994—2015 рр. Збір відомостей про традиційні обряди троїцького циклу в населених пунктах Чорнобильського (Ч.), Іванківського (Ів.), Поліського (П.) р-нів Київської обл. та Народицького (Н.), Овруцького (Ов.), Лугинського (Л.), Олевського (Ол.), Ємільчинського (Єм.) р-нів Житомирської обл., а також у середовищі переселенців із зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення проводили К. М. Кутельмах [РА, Поліське-94, ч. 1, т. 8; РА, Овруч-95, ч. 1, т. 7; ч. 1, т. 8], О. Ю. Чебанюк [АА ДНЦЗКСТК, Яготин-1999, Чебанюк; Брусилів—Радомишль-2003, Чебанюк; Зона-2003, Чебанюк; Житомир-2004, Чебанюк], Т. П. Пархоменко [АА ДНЦЗКСТК, Барішівка—Переяслав-Хм.-1999, Пархоменко; Зона-2004, Пархоменко; Лугини-2005, Пархоменко], Н. А. Ковальчук [АА ДНЦЗКСТК, Зона-2007, Ковальчук; Олевськ-2008, Ковальчук; Зона-2010, Ковальчук; Ємільчине-2011, Ковальчук; Зона-2012, Ковальчук; Володарка-2012, Ковальчук; Зона-2013, Ковальчук; Іванків-2013, Ковальчук; Макарів-(IX)-2013, Ковальчук; Макарів-(X)-2013, Ковальчук; Яготин-2014, Ковальчук; Барішівка—Переяслав-Хм.-2014, Ковальчук].

Хронологічні межі дослідження зумовлені станом вивчення традиційних обрядів Київського та Житомирського Полісся і охоплюють період з 1930-х до 1986 р., коли відбулося переселення мешканців із сіл, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Основні обряди, звичаї, заборони троїцького циклу пов'язані з перебуванням поміж живих на землі душ предків, зокрема т.зв. «заложних» (нечистих) покійників, які на період троїцького тижня з'являються на землю з «того світу». Напередодні дня Святої Трійці, означеного в народному календарі як «Труїца», «Зелені свята», п'ятниця та субота присвячувалися поминанню померлих.

Звичай прикрашати до Трійці свіжою зеленою оселю, господарські споруди, подвір'я є спільним для усіх слов'ян і добре відомий на обстеженій території. У цій зелені, за народними віруваннями, ховаються духи померлих родичів. На подвір'ї біля воріт чи біля входу до хати, а також під вікнами закопували берези, на яких, відповідно до місцевих уявлень, колихалися русалки — утоплені на троїцькому тижні чи народжені і померлі у ці дні.

Період від Трійці до наступного понеділка (іноді вівторка) в народному побуті означали терміном «Русальний тиждень» (іноді «Русалка», «Троєшний тиждень»). Традиційні місця перебування русалок цього тижня — поле, вода, рідше — ліс. Щовечора для русалок залишали на ніч на столі канун (іноді воду або будь-яку їжу): *«Весь тиждень до понеділка ставили воду або канун і ложечки русалкам, і кожен день міняли»* (с. Володимирівка П.).

Перебування поміж живих душ т.зв. нечистих покійників зобов'язувало дотримуватися цілої низки заборон. Так, щоб уникнути неприродної смерті, не можна було йти до води (купатися, золити, прати) *«бо буде утопленік»* (с. Іловниця Ч.), *«русалкі у воду затягнуть»* (с. Старі Шепеличі Ч.). Заборонялося працювати в полі, щоб не спровокувати неврожай, *«бо висохне, чи вирвуть русалкі»* (с. Городище Ч.). Не дозволялося також шити, рубати, косити траву, щоб не зашкодити русалкам, не розсердити їх: *«Як будеш шити, русалочкам ноги будеш підколювати»* (с. Бенівка Ч.), *«Не можна шити, бо очі русалці зашиєш»* (с. Буряківка Ч.), *«У русалочок поколоті ноги, як хто косить, поскошують їм ранкі, їм трудно йти з нашого світу, треба, щоб у них не було крові»* (с. Бенівка Ч.). Старалися не вивішувати на ніч білизну, бо русалки могли її подерти: *«Ходили русалкі, шкodu робили, як постіраєш да повішаєш, можуть здерти, можуть шось перекинуть»* (с. Річиця Ч.).

Особливого значення для захисту полів від природних стихій у деяких місцинах надавали заборонам на роботу в полі у середу троїцького тижня — «Громовá» (іноді «Градовá») середа. Четвер Троїцького тижня вирізнявся як один із найбільш значимих днів «Русальниці» і означався як «Сухий» четвер (іноді «Русальний день»). Відповідно до народних уявлень цього дня русалки виходять з води і «просушуються»: *«На Труїцу щоб був дощ, щоб покупаліс русалкі, а в четвер вже вони сушара»* (с. Корогод Ч.), *«Русалкі у воді, а в сухій четвер виходять сушитися»* (с. Кам'янка Ч.).

Русальний тиждень завершувався у понеділок (іноді вівторок), наступний після Трійці. На обстеженій території зустрічаються різні назви згаданого дня: «Проводá», («Проводи»), «Розигри» («Розергі»), «Русальний день», «Розиграш», «Русалка» (терміни поширені дисперсно).

По завершенню «Русального тижня» русалки покидають землю і повертаються на «той світ»: «розбігаються», «розходяться», «втікають», «зникають», «ідуть на воду», «летять у небо», «сходять з полів», «розгулюють» тощо. У населених пунктах Київського і деяких районів Житомирського Полісся до останнього дня їхнього перебування поміж живих приурочені ритуали символічного випровадження чи вигнання русалок за межі села, до місць їхнього постійного перебування (могила, вода, небо).

Обряди, приурочені до відходу русалок, на північному сході Правобережного Полісся мають різні варіанти вияву, пов'язані з місцевими народними віруваннями про походження русалок та місця їхнього постійного перебування. Відповідно до окремих характерних ознак нами виявлено три типи таких обрядів: I. Обряд випровадження русалок з рядженим персонажем під назвою «Проводи русалок»; II. Обряд випровадження русалок як уявних міфологічних персонажів, що фіксується у трьох варіантах під назвами: II. 1 «Проводи русалок», II. 2 «Виганяли русалок», II. 3 «Топили русалок»; III. Обряд відзначення відходу русалок під назвою «Брикси». Територіальне поширення зазначених типів та варіантів представлено на карті (рис. 1; тут і далі див. кольорову вклейку).

Обряд «Проводи русалок» із рядженим персонажем (I) фіксується у селах Роз'їждже Чорнобильського р-ну та Денисовичі і Буда Радинська Поліського р-ну. За спостереженнями дослідників, обряд такого типу у межах Полісся локалізується в його східній зоні (значна частина Гомельської області і порубіжні райони Брянської, Чернігівської, Житомирської областей) та за межами Полісся охоплює південно-російські області [Виноградова, 1986, с. 108; Бязсілка, 2011, с. 104—106].

Структура обряду включає виплітання вінків, рядження «русалки», ритуальну ходу, виконання приурочених пісень, водіння «русалки», розведення вогнів, дії з вінками, перекочування через могили, обхід кладовища, хоровади, лякання, втечу, перегороджування дороги.

У зазначених селах обряд здійснювали у понеділок — «надвечір», «перед заходом сонця», «увечері, як сонце зайде». Заздалегідь заготовляли вінки, плетені із волошок та інших польових квітів. Наряджали русалкою жінку, дівчину або хлопця. У способах рядження простежуються певні відмінності. Зокрема жінку рядили у білу сукню, розпускали їй волосся, одягали вінок з квітів (с. Буда Радинська), або ж замаювали дівчину квітами, розпускали коси, одягали вінок: «Русалка була так як ми ходили і венки з цвітів» (с. Денисовичі), могли наряджати й хлопця: «Хлопця в хустки, в спідницю, в кветки» (с. Денисовичі). Інші учасники обряду також одягали один вінок, а решту тримали у руках.

Ряджену русалку вели через все село на кладовище. У с. Денисовичі, де обряд здійснювали не один, а паралельно декілька гуртів, простежуються відмінності у виборі місця, до якого відводили «русалку»: це могло бути як кладовище, так і поляна в лісі або поле. Хода супроводжувалася співанням приурочених пісень. У Денисовичах поблизу кладовища розводили вогонь, через який перескакували. У тому випадку, коли дійство відбувалося на кладовищі,

фіксуємо перекидання (перекочування) учасників дійства через могили, покладання вінків на могилу або вішання їх на хрести. Якщо ж місцем обряду було поле чи ліс, вінок кидали в лісі або пускали на воду. При цьому у кожному з випадків один вінок забирали з собою для того, щоб покласти його на гряди з капустою.

У селах Роз'їждже та Буда Радинська існувало правило обходити тричі кладовище. А в Роз'їжджому ще й водили хоровади поміж могилами, при цьому ряджена русалкою дівчина чи жінка знаходилася в центрі такого хороваду. У Буді Радинській біля могил проводили ритуальне трапезування та залишали на могилах випивку і їжу: «Це русалка пообідає».

З місця, до якого проводили русалку, назад в село бігли. Той, кого рядили русалкою, знімав вінок та «костюм» і біг слідом за гуртом. При тому у с. Роз'їждже хлопці лякали дівчат русалками, а в Денисовичах — ще заздалегідь перепинали дорогу мотузками та переганяли дівчат через перепони на дорозі батогами.

Обряд другого типу (II) — випровадження русалок як уявних міфологічних персонажів, фіксуємо у трьох варіантах під назвами: «Проводи русалок», «Виганяли русалок», «Топили русалок». У кожному з варіантів русалки існують лише у свідомості виконавців обряду. Варіанти визначені за відмінністю структурних ознак та обрядової термінології (територіальна диференціація варіантів представлена на карті) (рис. 1).

Ареал побутування першого варіанту обряду «Проводи русалок» (II. 1) обіймає Чорнобильський і Поліський р-ни Київської обл. та фіксується у деяких населених пунктах суміжних районів. За відмінностями у складі структурних елементів обряд поділяється на два підваріанти (II. 1. 1 та II. 1. 2).

Найстійкішими ознаками, характерними для обох підваріантів, є назва обряду, час його проведення, склад учасників, виготовлення вінків і квітів, ритуальна хода, співання приурочених пісень, місце проведення основних ритуалів, дії з вінками. Такі ритуали як биття, залякування, втеча — поширені спорадично.

Названі обрядові елементи виявляють незначну варіативність. Зокрема у селах Чапівка, Городище днем проведення обряду є вівторок, а на переважній частині території — понеділок. Ритуально значимим місцем, до якого «проводили русалок» із села, найчастіше було кладовище, іноді фіксуємо й інші установлені правила: проводили від села до річки (с. Городище Ч., Мусійки Ів., Федорівка П.), від річки до кладовища (с. Крива Гора Ч.), від села до кладовища, а потім до річки чи до колодязя (с. Оташів Ч., Чистогалівка Ч., Копачі Ч., Ороне Ів., Федорівка П., Ковшилівка П., Діброва П., Корогод Ч.), або в поле (с. Нова Марківка П.). При тому у деяких селах північної частини Чорнобильщини (с. Рудьки, Усів,

Машеве) на кладовище не заходили, а дійство відбувалося поблизу кладовища, або дорогою до нього.

Виконавцями обряду могли бути тільки жінки, або старші жінки й діти, іноді тільки дівчата чи молодь. Спорадично фіксуємо відсутність усталених правил щодо складу виконавців.

Вінків зазвичай виплітали декілька (багато), один з таких вінків одягали на голову, або всі вінки несли в руках. Заготовляли також пучечки квітів. Використовували, як правило, польові квіти, часто фігурують саме волошки (за винятком північно-західної частини Чорнобильщини, про що йтиметься далі). Вінки та квіти найчастіше залишали на могилах: *«Ложили жінкам віночки, а чоловікам букетікі»* (с. Роз'їждже Ч.), *«Молодим вінки вішали, старим по два пучечки на хресті»* (с. Мартиновичі П.). Дисперсно фіксується звичай кидати вінки на воду. Несистемно зустрічаються в обряді й ритуальні вогні.

По завершенню обрядових дій учасники обряду поверталися в село. Дорогою веснянок та русальних пісень вже не співали, а співали будь-які інші пісні. До ритуальних дій, які виконували на зворотному шляху, відносяться: залякування, втеча, биття по спині лозиною — всі вони мають дисперсне поширення. Так, коли учасники обряду поверталися в село, хлопці лякали дівчат і жінок русалками: *«Хлопці забігають наперед і пугають, передягаюця русалкам!»* (с. Усів), *«Хлопці пугають — скачуть з хвої»* (с. Крива Гора Ч.). За нашими спостереженнями звичай бігти в село від місця проведення обряду не завжди пов'язаний із ляканням. Частіше бігли, щоб уникнути повернення русалок: *«Назад бігли, щоб мертвеці не посіли нам на спину»* (с. Розсоха Ч.), *«Убегали, щоб русалкі не залоскотали, і обертатися не можна»* (с. Іллінці Ч.). На зворотному шляху іноді били одне одного по спині гілкою верби: *«щоб спина не боліла»*.

У північно-західній частині Чорнобильського р-ну виявлено мікроареал, у межах якого згаданий обряд окрім вищезазначених структурних складових містить низку специфічних архаїчних елементів. За наявності цих елементів виділяємо 1 підваріант обряду «Проводи русалок» (П. 1. 1) (рис. 1). Зокрема винятково на зазначеній території побутовало правило виготовляти вінки із гілок осики та берези (на іншій території такі вінки зустрічаються в поодиноких випадках). Лише у групі сіл вказаного мікроареалу побутовув звичай нести вінки після кладовища «в гряди на капусту»: *«Клалі вінок, щоб нічого не заводіло в градах»* (с. Зимовище Ч.), *«Кідали вінок на капусту, щоб головкі були такі як вінок»* (с. Буда Ч.). У деяких селах на капусту несли саме той вінок, який лежав на могилі (сс. Старосілля, Роз'їждже Ч.). У випадку, коли дійство відбувалося за

межами кладовища, вінок обкачували у піску, а тоді забирали (с. Рудьки Ч.).

Характерним для сіл північно-західної частини Чорнобильщини є також перекачування (перекидання) через могили (*«перекулюватись, щоб спина не боліла»*), водіння хороводів між могилами, перегороджування дороги, обливання водою (*«хлопці дівчат обливали, щоб дощ ішов»*) — за межами вказаного мікроареалу ці звичаї зустрічаються лише як острівні.

Другий підваріант обряду «Проводи русалок» (П. 1. 2) вирізняється відсутністю вищезазначених специфічних елементів, характерних для 1 підваріанту, та наявністю таких ритуальних дій як обхід кладовища гуртом учасників обряду та проведення трапезування на могилках.

На території побутовання обряду «Проводи русалок» з міфологічними персонажами нами зафіксовано також низку структурних складових, які мають вузьколокальне чи острівне поширення. До таких, зокрема відносимо правило нести з села разом із вінками та квітами берези чи гілки дерев, які встановлювалися в оселі чи біля вікон на троїцький тиждень: *«Вінки плели із свіжої берези, а чоловіки несли берези, які були під вікнами»* (с. Розсоха Ч.), *«Знімали з хати кльона і все, і що несли на кладбища, а що палили»* (с. Бобер П.), *«Йшли з квітами і з сухими гілочками з хати»* (с. Пухове П.) — звичай зустрічається вузьколокально у південній частині ареалу поширення обряду (сс. Розсоха Ч., Бобер та Пухове П., Оране Ів.).

Спорадично на півночі Поліського та Чорнобильського р-нів (сс. Нова Красниця, Усів, Старі Шепеличі, Рудьки, Старосілля, Машеве Ч. та Лутовики П.) під час ритуальної ходи із села до кладовища учасники обряду розташовувалися щільно один до одного, утворюючи у такий спосіб своерідну «стіну»: *«Ішли стіною через усе село, брались под руки, і стари і маліє рядами»* (с. Рудьки Ч.), *«Ключем поберуца, радом ідуть через усе село»* (с. Машеве Ч.), *«Трималися за руки молодіци»* (с. Старосілля Ч.).

Острівне поширення мають деякі специфічні дії із вінками: вінком тричі стукали по хресту (с. Зимовище Ч.); «тріпали» вінок: *«На могилках вінок трепали»* (с. Річиця Ч.); вінок підкидали вгору: *«Вінок з осіни несли в руках, а як проведем русалок, кідали вгору, ловили і з ними верталися»* (с. Усів Ч.); кидали на поле у жито (сс. Мусійки Ів., Машеве, Корогод Ч.) чи у вогонь (с. Рудьки Ч.); вішали вінки на загорожі в селі (с. Усів Ч.) чи на могилках (с. Старі Шепеличі Ч.).

В обряді «Проводи русалок» з міфологічними персонажами присутні також елементи ритуального вигнання, а саме магичних актів відлякування, відгону: биття палками по заборах (сс. Стара Красниця, Іллінці Ч.), плескання в долоні (с. Стара Красниця Ч.).

У деяких селах Поліського р-ну ввечері в селі під час гуляння жінок гойдали та тягали вулицями на великих березових гілках, які до

цього були встановлені під вікнами осель впродовж трійця тижня: «Гойдали яку жінку на гілках берези, як в гамаку» (с. Володимирівка П.), «А вже як русалкі провели, пришили з могилок, по хатах збиралися сусіди з сусідами. Уже як вип'ють, да ще дощ як пуйде гарний, за ту березу, шо під вікнами заштирали і тиждень вона стояла, да посядут на ту березу, да по калюжах повозять одне одного» (с. Мартиновичі П.).

Другим варіантом обрядів другого типу є обряд «Виганяли русалок» (П. 2). Цей варіант має дисперсне поширення на лівобережжі верхньої течії р. Уж. Обрядові дії здійснювалися, як правило, в останній день Русального тижня «по обіді». Найповніше обряди зафіксовані у с. Серби Єм.: жінки з качалками виганяли русалок з поля в бік могилок, після чого трапезували: «Це, колись баби збирались і це вже беруть качалки, да йдуть із жита русалкі гонить, бо вже їхня не пора <...> На могілкі гонили, звідки ж русалкі приходять — з могилок. То це походили баби кругом жита, да вже, каже: “Ми повигонили» (с. Серби Єм.). У с. Калинівка Луг. жінки також виходили на поля, сідали на межах і здійснювали трапезування: «Брать гарилку, пойти сісти на межи, сусіди всі сядуть на межи, і це на ці Розвергі випить для того, шо вся нечисть зійде з полюв» (с. Калинівка Луг.).

Третій варіант обрядів другого типу — «Топили русалок» (П. 3) побутував у групі сіл північно-західної частини Ємільчинського та суміжних селах Олевського р-нів. Найстійкішими елементами обряду є зазначена назва, яка в минулому, ймовірно, відповідала конкретним ритуальним діям, та трапезування, що проводилося «по обіді» в останній день «Русального тижня»: «Збиралися там, вже готовили шото і вже то каже: “Потопили їх, цих русалок”, — це так будто би випили горилку чи кампот — то вже топили русалок» (с. Середи Єм.). Окрім того, нами зафіксовано правило виплітати цього дня вінки з польових квітів та кидати їх у річку (с. Зубковичі Ол.), проводити ритуальну купіль у річці (с. Зубковичі Ол., Кочичине Єм.).

Простежується також третій тип обрядів (Ш) — обряд відзначення відходу русалок під назвою «Брикси» («Брикі») (рис. 1). Назва «Брикси» виникла у зв'язку з місцевими уявленнями про специфічну поведінку русалок в останній день «Русального тижня» (понеділок або вівторок): танці, пригравання, брикання, втечу тощо: «Так називали, бо для русалок їхній саме момент гульня і всегда боялися ми время цього» (с. Мала Чернігівка Ов.), «Розбігаються русалкі, да брикаюця, тікають, уходять» (с. Неділище Єм.), «Русалкі вже вибрикують, боялися в поле йти» (с. Ласки Н.), «Казали, шо це вже русалки розбігаюця да брикаюця — як молодьож танцюють, гуляють» (с. Березники

Єм.). Цього дня проводилося святкове трапезування, танці: «Вже тоді в понеділок до обіда роблять, а з обіда то вже справляють ці Брикси, п'ють горилку да танцюють баби» (с. Березники Єм.). Обряд простежується у південно-східній частині Ємільчинського р-ну та в деяких селах Овруцького і Народицького р-нів.

Отже, обряди приурочені до відходу русалок із світу живих, мають різні варіанти вияву, пов'язані з місцевими народними віруваннями про походження русалок та місця їхнього постійного перебування. За варіативністю структурних елементів та термінів нами виявлено три типи таких обрядів та ареали їхнього поширення: I. Обряд випровадження русалок з рядженим персонажем під назвою «Проводи русалок» — острівні явища на півночі Київського Полісся; II. Обряд випровадження русалок як уявних міфологічних персонажів, що фіксується у трьох варіантах під назвами: II. 1 «Проводи русалок» — явище широко розповсюджене на півночі Київського Полісся та має острівне поширення у суміжних районах Житомирського Полісся; II. 2 «Виганяли русалок» — острівні явища на Житомирському Поліссі — лівобережжя верхньої течії р. Уж; II. 3 «Топили русалок» — побутує вузьколокально на півдні Житомирського Полісся — північно-західна частина Ємільчинського та суміжні села Олевського р-нів; III. Обряд відзначення відходу русалок під назвою «Брикси» — простежується вузьколокально на Житомирському Поліссі у південно-східній частині Ємільчинського р-ну та як острівні явища в Овруцькому та Народицькому р-нах.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Баришівка—Переяслав-Хм.-1999, од. зб. Т. Пархоменко, АК-2 — АК-4.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Баришівка—Переяслав-Хм.-2014, од. зб. Н. Ковальчук, АФ-Д1 — АФ-Д10.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Брусилів—Радомишль-(VIII)-2003, од. зб. О. Чебанюк, АК-1 — АК-15, АК-19, АК-20.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Володарка-(V)-2012, од. зб. Н. Ковальчук, АФ-Д1 — АФ-Д5.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Ємільчине-(VII-VIII)-2011, од. зб. Н. Ковальчук, АК-1 — АК-14.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Житомир-(IX-X)-2004, од. зб. О. Чебанюк, АК-1 — АК-10.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Зона-(XII)-2007, од. зб. Н. Ковальчук, АК-1, АК-2.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Зона-(IV)-2010, од. зб. Н. Ковальчук, АК-1.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Зона-(VI)-2012, од. зб. Н. Ковальчук, АК-1.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Зона-(IX)-2013, од. зб. Н. Ковальчук, АФ-Д1.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Зона-(XI-XII)-2004, од. зб. Т. Пархоменко, АК-1 — АК-3.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Зона-(V)-2003, од. зб. О. Чебанюк, АК-1 — АК-6.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Іванків-(IX)-2013, од. зб. Н. Ковальчук, АФ-Д1, АФ-Д2.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Лугини-(ХІ)-2005, од. зб. Т. Пархоменко, АК-1 — АК-9.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Макарів-(ІХ)-2013, од. зб. Н. Ковальчук, АФ-Д1 — АФ-Д5.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Макарів-(Х)-2013, од. зб. Н. Ковальчук, АФ-Д1 — АФ-Д4.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Олевськ-(VІІ)-2008, од. зб. Н. Ковальчук, АК-1 — АК-9.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Яготин-(VІІІ-ІХ)-2014, од. зб. Н. Ковальчук, АФ-Д1 — АФ-Д6.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Яготин-1999, од. зб. О. Чебанюк, АК-1 — АК-6.

Бяззілка Т. Структурна-семантична асэнсавання абраду Проводы русалкі // Аўтэнтычны фальклор: праблемы захавання, вивучэння, успрымання: зборнік навуковых прац удзельнікаў V Міжнароднай навуковай канферэнцыі. — Мн., 2011. — С. 104—106.

Виноградова Л. Н. Мифологический аспект полесской «русальной» традиции // Славянский и балканский фольклор: Духовная культура Полесья на общеславянском фоне : Сб. науч. статей. — М., 1986. — С. 88—135.

Галайчук В. В. Демонологічні уявлення населення Середнього Полісся про русалок // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 2008. — Вип. 43. — С. 320—381.

Зеленин Д. К. К вопросу о русалках // Живая старина. — СПб., 1912. — Т. XX. — Вып. 3-4. — С. 357—406.

Кутельмах К. М. Русалки в повір'ях поліщуків // ЗНТШ. — Львів, 2001. — Т. ССХІІ: Праці секції етнології і фольклористики. — С. 87—153.

РА ДНЦЗКСТК, ф. Овруч-(І-ІІ)-95, Ч. 1, Т. 7, 344 арк; Ч. 1, Т. 8, 670 арк.

РА ДНЦЗКСТК, ф. Поліське-І-94, Ч. 1, Т. 8, 620 арк.

Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. — М., 1979. — 288 с.

Толстая С. М. Полесский народный календарь. — М., 2005. — 600 с.

Н. А. Ковальчук

ОБРЯД «ПРОВОДЫ РУСАЛОК» НА СЕВЕРНОМ ВОСТОКЕ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОЛЕСЬЯ (терминология, структура, ареалогия)

В статье на основе систематизации и анализа полевого материала, который касается Киевского и Житомирского Полесья, выявлены типы обряда Троицкого цикла «Проводы русалок», выяснены вариативность его структурных элементов и обрядовой терминологии. Установлены ареалы распространения типов обряда в северо-восточной части Правобережного Украинского Полесья.

В соответствии с отдельными характерными признаками нами выявлены три типа таких обрядов: I. Обряд выпроваживания русалок с ряженым персонажем под названием «Проводы русалок»; II. Обряд выпроваживания русалок как мнимых мифологических персонажей, что фиксируется в трех вариантах под названиями: II. 1 «Проводы русалок», II. 2 «Выгоняли русалок», II. 3 «Тошили русалок»; III. Обряд празднования отхода русалок под названием «Бриксы».

По вариативности структурных элементов и терминологии обрядов прослежено их распространение на территории, которая охватывает пострадавшие от Чернобыльской катастрофы населенные пункты Киевского и Житомирского Полесья.

Ключевые слова: календарный обряд, Киевское Полесье, Житомирское Полесье, «Проводы русалок», «Выгонять русалок», «Тошить русалок», «Бриксы».

N. A. Kovalchuk

«SEEING MERMAIDS OFF» RITUAL IN THE NORTH-EASTERN PART OF THE RIGHT-BANK POLISSYA (terminology, structure and arealogy)

The paper is based on systematization and analysis of field ethnographic materials related to Kyivan and Zhytomyr Polissya, which reveals types of the Pentecost ritual cycle «Seeing mermaids off», explores variety of its structural elements and ritual terminology, and determines distribution areas of different ritual types in northeast of the Right-Bank Kyivan Polissya.

Ceremonies dedicated to mermaids' going aloft are of different demonstration methods, associated with local folk beliefs about mermaid origins and places of their permanent residence. We have found three types of rites according to their particular features: I. Ceremony of packing mermaids off with a mummer: «seeing mermaids off»; II. Ceremony of seeing mermaids off as imaginary mythological persons, recorded in three versions under the names: II. 1. Seeing mermaids off. II. 2. Mermaids, being expelled. II. 3. Mermaids, being sinked. III. The ceremony of the mermaids' departure is called «Kicking».

Significant amount of field materials from the Chernobyl disaster areas of Ukrainian Polissya is described with scientific terms and introduced into scientific use.

Keywords: calendar ritual, Kyivan Polissya, Zhytomyr Polissya, «seeing mermaids off», «expel mermaids», «sink mermaids», «Kicking».

Одержано 22.01.2016

До статті Н. А. Ковальчук «Обряд «Проводи русалок» на північному сході Правобережного Полісся...

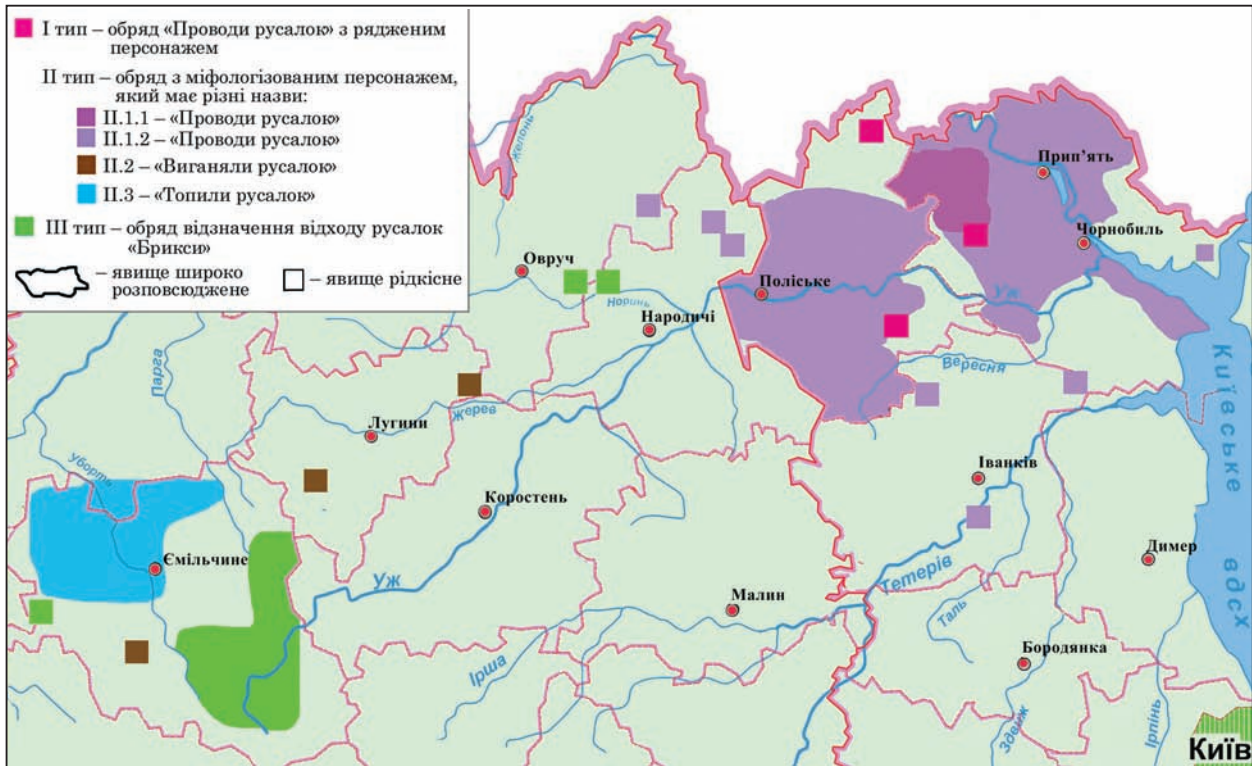

Рис. 1. Поширення обрядів, приурочених до останнього дня «Русального тижня»

До статті С. В. Переверзева «Дослідження літописного Чорнобиля»

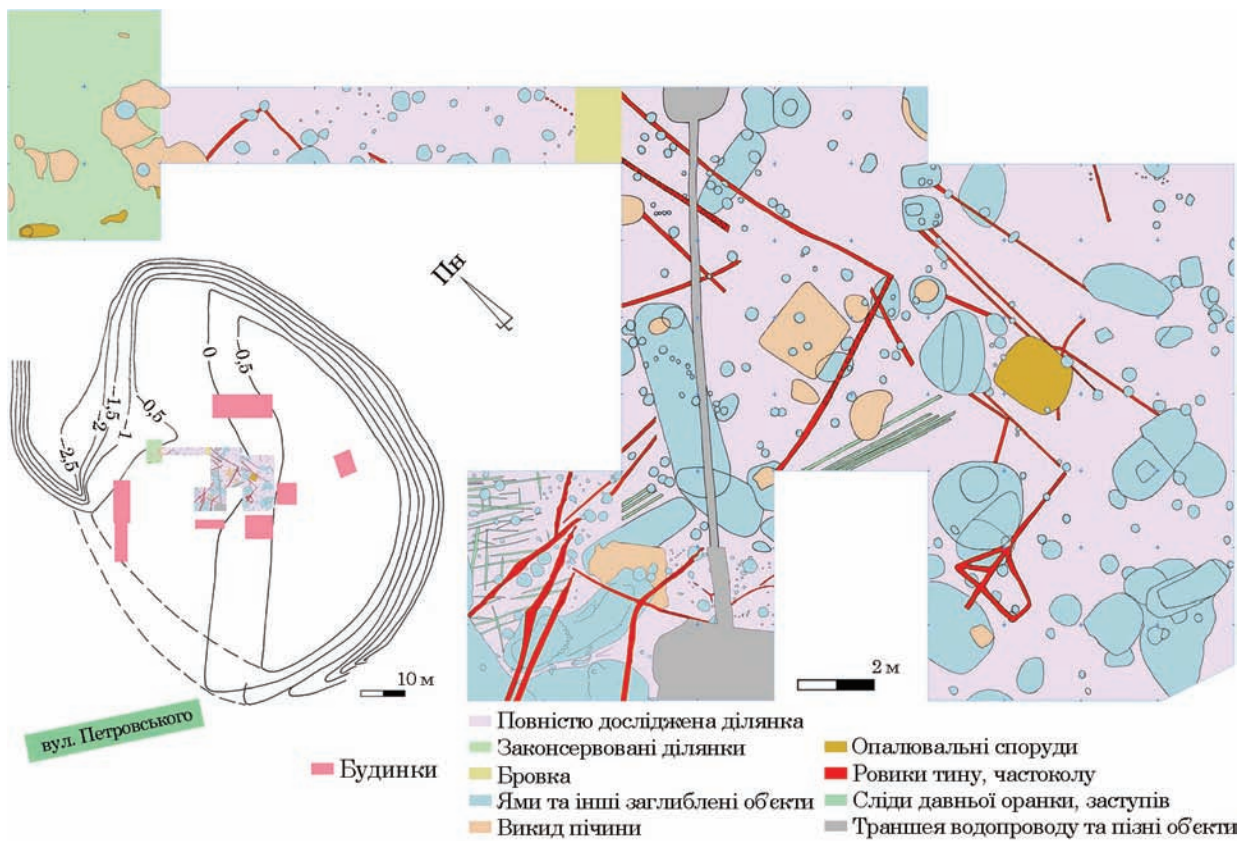

Рис. 6. Загальний план розкопу 2004—2015 рр.